

בס"ד

נוסח הפתיחה בברכת "אתה חונן"

אברהם ישראל גלבשטיין

א. מבוא

תפילת העמידה ('שמונה עשרה') מחולקת לשלוש חטיבות. דבר זה מוזכר במפורש בתלמוד הירושלמי "ר' אחא בשם ר' יהושע בן לוי: אף מי שהתקין את התפילה הזאת, על הסדר התקינה. שלש ברכות ראשונות ושלש ברכות האחרונות - שבחו של מקום, והאמצעיות - צרכן של בריות"¹.

מטבע הדברים מאפייני כל אחת מהחטיבות שונה מאלו של חברתה / חברותיה.

אחד הביטויים הברורים לְשׁוֹנֵי שבין החטיבות השונות הוא מבנה הברכה.

אחת מהברכות החורגת במבנה שלה מכל שאר הברכות בנות אותה חטיבה היא ברכת "אתה חונן", וכבר דנו בכך גדולי הדורות, ולהבדיל החוקרים בני זמננו.

בעבודה זו אנסה ללקט את שלל הסיבות האפשריות המופיעות בכתובים לתופעה זו, ולהוסיף גם כמה סברות אפשריות אחרות להבנת הענין.

ב. מבנה הברכה

ברכת "אתה חונן", ברוב הנוסחאות המוכרות, מורכבת משלושה חלקים:

- שבח - פתיחה הימנונית, "אתה חונן לאדם דעת ומלמד לאנוש בינה".
- בקשה – "חננו מאתך דעה בינה והשכל" / "חכמה בינה ודעת" (או שילוב בין השניים).
- סיום – ברוך אתה ה' חונן הדעת.

¹ ירושלמי, ברכות פ"ב ה"ד.

גם נוסח ברכת הדעת המיוחדת למוצאי שבת, בה מזכירים את נוסח הבדלה שבין שבת לחול, "אתה חוננתנו", הנוסף לנוסח ברכת "אתה חונן" או מחליף אותו², מורכב משני החלקים – שבח ובקשה.

גם הוא, כמו ברכת "אתה חונן", פותח בנוסח השבח ההימנוני "אתה חוננתנו למדע תורתך..." וממשיך בלשון בקשה "אבינו מלכנו החל עלינו הימים הבאים לקראתנו..."³. כך בנוסח אשכנז, ואולם גם בכל שאר הנוסחאות האחרות מבנה הברכה זהה.

מאחר ובעבודה זו אעסוק רק בשני חלקיה הראשונים של הברכה ובעיקר בחלק הראשון – הפתיחה, לא אזכיר את ענין ונוסח הסיום.

ג. מבנה הברכה בכתבי היד הקדומים

ברכת 'הדעת' נמצאת בכל כתבי היד הליטורגיים הקדומים הידועים, כאשר בכלם מקומה שמור לה כברכה הרביעית בתפילת העמידה לימות החול.

חלקם מכילים את כל חלקיה, כפי שאנו מכירים היום, וחלקם מכילים רק חלק מהם.

ג.1. נוסח בבל

הנוסח המלא של ברכת "אתה חונן" כפי שהוא מוכר היום, לדעת חוקרי התפילה, הינו בעצם העתק או תולדה של הנוסח הבבלי.

על פי עדותו של אורי ארליך³ נוסח זה זהה בכל הסיפורים הבבליים, כאשר בכלם מופיעים שני החלקים, השבח והבקשה, בשינויים קלים.

גם נ. וידר⁴, לפניו, מביא את הנוסחה הזו, ואולם בניגוד לקביעתו של ארליך, הוא מפנה את תשומת הלב לכמה נוסחאות בבליות אחרות בהן קיימת רק לשון הבקשה, ובעקבות

² ראה משנה ברכות פ"ד מ"ב. ברכות כ"ט א. ירושלמי ברכות פ"ה ה"ב ובדברי הפרישה, או"ח סימן רצד אשר הביא את השיטות בענין. מאחר עבודה זו איני עוסק בנושא זה ולכן איני מרחיב.

³ א. ארליך, ברכת גבורות, קדושת השם והדעת בנוסח התפילה הקדום לאור קטע חדש מסיפור על פי מנהג ארץ ישראל, עמ' 561, תרביץ חוברת ד, כרך עג (תשס"ד).

⁴ נ. וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, מכון בן צבי, ירושלים, תשנ"ח.

זאת הוא טוען כי הנוסח הקיים הוא צירוף של כמה נוסחאות שהתגבשו במשך הזמן לכדי נוסח אחד.

ארליך, לעומתו, מפנה לכמה סידורים בבליים קדומים, בהם מופיעה רק לשון השבח.

ג.2. נוסח ארץ ישראל

גם בנוסח א"י (ראה וידר⁵ וארליך⁶) קיימת רק לשון הבקשה – "חננו מאתך דעה ובינה". וידר אכן מפנה את תשומת הלב לנוסח ארץ ישראל מהגניזה הקהירית בו מופיע רק נוסח השבח, ואולם הוא מפקפק בנכונותה של נוסחה זו⁷. גם אורי ארליך⁸ המתייחס כנראה לאותו כתב יד, מפנה את תשומת הלב להיותו מכיל רק את לשון השבח, למרות שאינו מביע איזושהי הסתייגות ממהימנותו.

ד. נוסח הפתיחה במקורות חז"ל

עדויות מוצקות לנוסח השבח "אתה חונן" הפותח ברכה זו קיימות גם בתלמוד הבבלי וגם במקורות האמוראיים האחרים בני ארץ ישראל, כאשר בכולם ברכה זו מזוהה בשמה כברכת "אתה חונן".

אציין כמה מהם:

- "אמר רב הונא: טעה בשלש ראשונות - חוזר לראש, באמצעיות - חוזר לאתה חונן"⁹.
- "ומנין אף חנוני בדעת בבינה: ת"ל "ויחונך", כמה דמצלין אתה חונן לאדם דעת ומלמד לאנוש בינה"¹⁰.
- "באמצעיות חוזר לאתה חונן"¹¹.

⁵ שם.

⁶ שם.

⁷ נ. וידר, י"ד קטעים חדשים,

⁸ ראה א. ארליך. הנ"ל.

⁹ ברכות לד, א.

¹⁰ במדב"ר, נשא פרשה יא אות ו.

¹¹ פסיקתא דרב כהנא (מנדלבוים) נספחים א, וזאת הברכה.

- "וכן תקנו חכמים ונביאים שלא רצו לתבוע צרכיהן של ישראל אלא פתחו בשבחו של הקדוש ברוך הוא ברוך אתה ה' אלהינו ואלהי אבותינו והם מגן ומחיה והקל הקדוש. ואחר כך הוא אומר אתה חונן לאדם דעת והרוצה בתשובה עד מודים¹²."

גם במדרש הארץ ישראלי, מדרש 'ילמדנו', שהוא מדרש ארץ ישראלי מאוחר, מוזכרת לשון השבח "אתה חונן" כציון להפניה לברכה זו.

"ותתפלל חנה, מכאן אנו למדין שנשים חייבות בתפלה. שכן חנה היתה מתפללת י"ח ברכות רמה קרני בה' - מגן אברהם. ה' ממית ומחיה - מחיה המתים. אין קדוש כה' - האל הקדוש. כי אל דעות ה' - אתה חונן..."¹³.

¹² פסיקתא זוטריתא (לקח טוב), פרשת וזאת הברכה.
¹³ ילק"ש שמואל א רמז ז.

ה. פתיחת הברכה בנוסח הימנוני

ברכה זו, ולפחות בנוסח המקובל כיום בכל עדות ישראל, למרות היותה אחת מקבוצת הברכות האמצעיות שבתפילת העמידה, אינה דומה במבנה שלה לאף אחת מהברכות האחרות בחטיבה זו.

היא אכן מכילה בקשה ("חננו מאיתך...") ובדומה לכל שאר הברכות בחטיבה זו ("ראה נא בענינו", "סלח לנו", "רפאנו וכו'), ואולם הפתיחה ההימנונית שלה מזכירה דווקא את סגנון הברכות הראשונות, ברכות השבח (אבות, גבורות וקדושה).

מהי אפוא הסיבה לשינוי המבני של ברכה זו מזה של כל שאר הברכות האמצעיות?

ה. 1. התשובה לכך במשנת חכמי הדורות

הראשון שהעלה שאלה זו במפורש היה כנראה רבי יואל סירקיס, הב"ח¹⁴. הב"ח מנסה להבין את שאלת הגמרא "ומה ראו לומר בינה אחר קדושה"¹⁵, מה ראו? והלא ברכת הבינה היא חלק משלל הבקשות האישיות שמקומן, לפי חלוקת חכמים, בחטיבה האמצעית של תפילת העמידה, והדעת הלא ודאי צריכה להיות הראשונה לכל שאר הבקשות הפשוטות יותר שמבקש העבד כרגיל מרבו? ועל כל משיב הב"ח:

"דקשיא להו באתחלתא דבינה דאינו בלשון שאלה כשאר הברכות שאחריה, "השיבנו" "סלח לנו", "ראה בעניינו", "רפאנו" וכן כולן, אלא מתחיל בלשון שבח "אתה חונן לאדם דעת" כמו "אתה קדוש" וכו', בעל כרחך דטעמו לקשר בקשתו ושאלתו חננו מאתך דעה ובינה והשכל לברכת קדושה וטעמו לומר כיון דאתה קדוש ושמך קדוש וכו' בכלל זה שאתה חונן לאדם דעת וכו' דזה נמשך מזה ולכן אשאל חננו מאתך דעה וכו' והשתא קשיא ליה לתלמודא דמה ראו לומר בינה אחר קדושה דמנא לן דבינה נמשכת מקדושתו יתברך".

לדבריו השאלה "ומה ראו..." משמעותה שונה: מה ראו חכמים לקבוע בה לשון הדומה לאלו של ברכות החטיבה הראשונה, כדוגמת "אתה קדוש".

¹⁴ או"ח סימן קטו.
¹⁵ מגילה יז, ב.

והתשובה לכך היא, שהנוסח המיוחד נובע מסמיכותה של ברכה זו לברכת "אתה קדוש" והרצון לקשור ברכה זו עם ברכת הקדושה (למרות שהן בנות שתי חטיבות שונות), שכן הדעת היא תולדת הקדושה, ומאחר ואנו מזכירים את שבחו בענין הקדושה, הרי שמתבקש מאליו שנזכיר את שבחו בענין הדעת קודם בקשתנו לחנינת דעת.

יש אחרים הסבורים שהסיבה לכך היא, שמאחר ובאים אנו עתה לבקש על צרכינו ובכלל זה על הדעת, הרי כדי שנדע איך ומה לבקש צריכים אנו דעת. ומאחר והדעת חנינה היא מאת בורא עולמים, יש להזכיר את שבחו זה תחילה.

הסבר זה מרומז בדברי ר' אליעזר אזקרי¹⁶:

"מהדעת שחננך יכוון בתפלתו וכל ברכתיו. לכן תקנו בתפלת י"ח אתה חונן לאדם דעת".

סברה אחרת מביא ר' אריה לייב גורדון בחיבורו "עיון תפילה"¹⁷ בשם מהרשד"ל, כי "לפי ששלוש ראשונות כולן שבח, לכן התחילו גם את האמצעיות בשבח כדי להסמיך שבח לשבח ולעבור בהדרגה משבח לבקשה".

ה.2. התשובה לכך בקרב חוקרי זמננו

גם חוקרי זמננו עסקו בנושא זה והסבירו כל אחד בדרכו את התופעה האמורה.

אורי ארליך¹⁸ סבור שברכה זו אכן אינה שייכת לחטיבת ברכות 'צורכן של בריות', אלא מעמדה הוא מעמד ביניים, והריהי כעין ברכת מעבר וקישור בין ברכות השבח וברכות 'צורכן של בריות', ומכאן גם הסיבה לסגנון הפתיחה הזה.

בכך הוא גם מסביר את הנוסחאות שהכילו רק את לשון השבח. לדעתו יתכן שהנוסח הקדום הכיל באמת רק את לשון השבח, ואולם לאור הקושי בהתאמת הברכה לחלוקה שסברו חכמים

¹⁶ ארבעה מטיבי לכת, דברי כבושין, פיעטרקוב, תר"ע.

¹⁷ סידור אוצר התפילות, עמ' קסא.

¹⁸ ארליך, ברכת גבורות, קדושת השם והדעת בנוסח התפילה הקדום לאור קטע חדש מסידור על פי מנהג ארץ ישראל, תרביץ חוברת ד, כרך עג (תשס"ד).

לראות במבנה התפילה, ששלוש הראשונות הן ברכות השבח ואילו האמצעיות הינן 'צורכן של בריות', הוסיפו עליו את לשון הבקשה כדי להתאימו למבנה הברכות האמצעיות.

גם י. היינימן¹⁹ סבור שנוסח הברכה כפי שהוא מהווה כעין מעבר סגנוני בין שתי החטיבות השונות שבתפילת העמידה. למרות שבניגוד לארליך, נראה שהוא סבור שברכה זו הינה חלק אינטגרלי מהברכות האמצעיות אלא שלדעתו סגנון הפתיחה המיוחד שלה הוא תולדה של סמיכות לברכות הראשונות שאף הן פותחות ב"אתה..."

סברה נוספת מעלה אהרן מירסקי²⁰ שמאחר והברכות שלפניה מתחילות בתיבת "אתה", לכן גם הברכה הרביעית מתחילה בתיבת "אתה", כך "אתה חונן", וכך גם שאר הברכות הקדומות שבתפילת העמידה כמו "אתה קדשת", "אתה בחרתנו" ועוד.

גם י. לוגר²¹ מביא סברה זו כהסבר אפשרי לפתיחה זו.

ה.3. דרכים נוספות להסבר התופעה

לאחר הבאת שלל ההסברים מהמקורות הללו, אני רוצה להציע כמה סברות משלי להסבר הדבר, ואשר מתבססות על כמה מקורות פרשניים.

1. דעתו של ר' יהודה אריה לייב אלטר, בעל ה'שפת אמת'²² כי "הדעת הוא התחברות גוף ונפש התקשרות רוחניות וגשמיות". כלומר, היא אינה גוף ואינה נפש, אלא משהו במעמד ביניים המחבר בין הגוף והנפש.

הרי אם כן שהמעבר / חיבור בין החטיבה הראשונה בתפילת העמידה שהיא כולה 'נפש' לבין החטיבה האמצעית העוסקת יותר בעניני הגוף, של היחיד או הרבים, יכול להיות רק על ידי תפילה הנושקת לשני התחומים הללו משני צידיה, ולכן ה'צד' הנוטה אל הנפש 'מדבר' בשפת הנפש – שבח, ואילו ה'צד' הנוטה אל הגוף מדבר בשפת הגוף - בקשה.

2. ר' אלעזר אזכרי מביא בספרו²³ ש"כיון דנשיאת עינים לשמים מוסיף דעת... ראוי לישא עינינו תמיד למרום".

¹⁹ י. היינימן, סדרי הברכות הקדומים לר" ולתעניות. תרביץ, מה (תשל"ו), עמ' 262, הערה 18.

²⁰ א. מירסקי, מטבע ראשון ושני של ברכת ה', תרביץ חוברת ג, כרך לד (תשס"ה).

²¹ י. לוגר, תפילת העמידה לחול בגניזה הקהירית, הברכות ונוסחן עמ' 74. אורחות, ירושלים תשס"א.

²² ר' יהודה אריה לייב אלטר, שפת אמת, במדבר, נשא (תרנ"א).

²³ ר' אלעזר אזכרי, חרדים, מצוות התלויות בארץ ישראל פ"ד.

אשר על כן כאשר אנו באים לבקש על הדעת דבר מתבקש מאליו הוא ש'נישא עינינו למרום' באמירה "אתה חונן לאדם דעת".

3. הדעת היא חלק אלוה ממעל, וכפי שהגדיר זאת שלמה המלך "ודעת אלוקים תמצא"²⁴, והריהי דבר נסתר ונעלם מבינת בר אנוש. זה שאינו בר דעת חושב שהוא אינו חסר אותה, ובר הדעת יודע עד כמה היא רחוקה ממנו.

את 'מפתחות' הרפואה והגאולה והפרנסה וכל שאר צרכי הגוף והנפש של האדם העביר אכן ה' לשלוחיו בעולם המעשה, ואולם הדעת היתה ועודנה חלק אלוה ממעל, ואשר על כן בבואנו לבקש אותה מאת הבורא עלינו תחילה לשבחו ולהזכיר את מקור הדעת.

ובכיוון שונה לחלוטין יתכן לומר שזוהי אכן השאלה שעמדה בפני בעלי הנוסחאות בהן פסקה זו אינה קיימת, ואשר משום כך אולי העדיפו להשמיטה בכלל.

ו. סיכום

בעבודה זו ניסיתי להתחקות אחר ההסבר למבנה המיוחד של ברכת "אתה חונן", אשר למרות היותה אחת מחטיבה נרחבת של ברכות אשר כותרתן אחת – 'צורכן של בריות' המבנה שלה שונה מזה של כל שאר הברכות בנות אותה חטיבה.

לשם כך הבאתי את דעת בעלי הספרות התורנית, ואת זו של החוקרים בני זמננו, ואף הוספתי כמה הסברים והגיגים אישיים להבנת התופעה.

היוצא מהדברים הוא, שרוב המחברים נצמדים להגדרה של ברכה זו כ'ברכה אמצעית' ומסבירים איך למרות זאת היא כל כך שונה מחברותיה.

לעומת זאת יש שהחריג אותה מחטיבה זו ונתן לה מעמד חדש, מעמד ביניים, ובכך מצא לו מקום להסבר התופעה.

אני עצמי העלתי סברה שזוהי אולי הסיבה להיעדר נוסח הפתיחה ההימנוני בחלק מנוסחאות ברכת הדעת.

תפילתי שהחונן לאדם דעת יעניק לי ולו במעט מאוצר הדעת, כדי שאוכל להבין זאת ועוד.

²⁴ משלי ב,ה.

ביבליוגרפיה

ספרי יסוד

תנ"ך **מקראות גדולות**. ירושלים: פאר והדר, תשנ"ט.
פסיקתא רבתי. לבוב: חברת מקיצי נרדמים, תרכ"ח.
פסיקתא דרב כהנא. לבוב: שלמה באבער, ---
פסיקתא זוטרותא (לקח טוב). לבוב: שלמה באבער, ----
משניות. ירושלים: וגשל, תשנ"ט.
תלמוד בבלי. ירושלים: וגשל, תשנ"ה.
תלמוד ירושלמי. ניו יורק: ים התלמוד, תש"ט.
במדבר רבה. לבוב: בהוצאת מערקיש-מארגשיש, תרל"ד.
ארבע טורים. ירושלים: וגשל, תשנ"ה.

ספרות תורנית

סירקיש, יואל. **בית חדש** (על ארבעה טורים). ירושלים: וגשל, תשנ"ה.
כץ, יהושע פלק. **פרישה** (על ארבעה טורים). ירושלים: וגשל, תשנ"ה.
אזקרי, רבי אליעזר. **דברי כבושין** (ארבעה מטיבי לכת). פיעטקוב: תר"ע.
גורדון, רבי אריה לייב. **עיון תפילה** (סידור אוצר התפילות). ירושלים: מפעלי ספרים ליצוא בע"מ. ---
אלתר, רבי יהודה אריה לייב. **שפת אמת**. מרכז שפירא: המכון התורני ישיבת אור עציון, תשס"ג.
אזכרי, רבי אלעזר. **חרדים**. ירושלים: מקור הספרים, תש"ן.

ספרות מחקר

ארליך, אורי: "ברכת גבורות, קדושת השם והדעת בנוסח התפילה הקדום לאור קטע חדש מסידור על פי מנהג ארץ ישראל". תרביץ חוברת ד, כרך עג (תשס"ד).
וידר, נפתלי: התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, מכון בן צבי, ירושלים, תשנ"ח.
וידר, נפתלי: fourteen new genizah Fragments of Saadya S Siddur , Together with a Reproduction of a missing Part' in Saadya Studies , Manchester 1943 ,

274-283 . pp. התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, מכון בן צבי, ירושלים, תשנ"ח,

עמ' 781.

היינימן, יוסף: "סדרי הברכות הקדומים לר"ה ולתעניות". תרביץ, מה (תשל"ו).

מירסקי, אהרן: "מטבע ראשון ושני של ברכת ה'", תרביץ חוברת ג, כרך לד (תשס"ה).

לוגר, יחזקאל: תפילת העמידה לחול בגניזה הקהירית, הברכות ונוסחן עמ' 74. אורחות,

ירושלים תשס"א.